

EERSTE CURSUSJAAR

LES 5: AANVULLING BIJ HET OVERZICHT VAN GEBOUWEN MET RELIGIEUZE BESTEMMING IN BERGEN OP ZOOM (bouwdatum of datum vroegste vermelding)

SAMENVATTING RELIGIE.

DS.WILLEM VERMEULEN

Vooraf

Basis is de tekst van de syllabus met daarin de geschiedenis van alle gebouwen van kerken, kloosters, kapellen e.d. in Bergen op Zoom. Ook gesloopt / herbestemd.

Religie wordt gegeven door ds. Willem Vermeulen.

Als module wordt op Religie-geschiedenis verder ingegaan door pastoor Rud Smit.

1 Waaron is de geschiedenis geïnteresseerd in religie?

1.1 religies (synagogen, kerken, moskeeën, tempels e.d.) vormen waar ook ter wereld instituties. Deze kunnen een machtsfactor vormen / ofwel ze beïnvloeden mensen op het gebied van leven, werken, wonen, bouwen, de samenleving inrichten, politiek e.d.

1.2 kerkelijke instituten laten zichtbare zaken na: gebouwen, kerkhoven, scholen, ziekenhuizen, kunstvoorwerpen e.d.

1.3 De mens is door de eeuwen heen gevoelig voor religie en richt het ritme van zijn of haar leven daarop in. Hierdoor ontstaan maatschappelijke verschijnselen: tradities, volksfeesten e.d.

1.4 Armenzorg / onderwijs / verpleging / lijkbezorging / e.d. waren lange tijd in handen van religieuze instituten.

2 Tijdsperioden religie in Bergen op Zoom:

?? - ??	Tijd vóór het christendom / tot oprichting eerste parochie.
1212 – 1580	Tijd vóór de reformatie / keerpunt formeel 1580.
1580 – 1747	Reformatie en Protestantse periode / keerpunt 1747.
1747 – 1795	Tussenfase. In 1795 begint de Bataafse republiek. (vazalstaat Frankrijk)
1795 – 1945	Overgangsfase naar religieuze vrijheid en pluriformiteit. Rooms Katholicisme als grootste religieuze groepering. 18-de / 19e en 20ste eeuw.
1945 – heden	Secularisatie en opkomst Islam.

3 Tijd vóór het christendom / Archeologische vondsten

‘De grond liegt niet’. Dat zeggen archeologen altijd om het belang van opgravingen te onderstrepen. Wat zij bij hun opgravingen vinden, levert ons gefundeerde kennis over het verleden. De opgravingen tonen dat op deze plek tussen hoog- en laagland al vroeg bewoning en menselijke activiteiten zijn. Aangetoond is o.a. een Romeinse offerplaats die onder de Parade heeft gelegen (zie het informatiebord achter de Gertrudiskerk).

Ook is er een band met de abdij van Nijvel, de abdij die Gertrudis van Nijvel samen met haar moeder Ida stichtte. Zie de gevonden resten van een grote boerderij uit de tiende eeuw, die behoort moet hebben tot het bezit van de abdij.

4 De Gertrudistraditie

Het verhaal gaat dat Gertrudis (626-659) hier op de Brabantse Wal geweest is en er een bron heeft doen ontstaan en een kapelletje gebouwd. Dat zou een echt mooi begin voor de kerstening van deze streek zijn en voor het geloofsleven in deze stad. Maar we moeten de serieuze historici maar geloven die dat een mooie droom vinden van een romantische geest vele eeuwen later. Want Gertrudis was in haar korte leven niet reislustig. Ze legde een stevig geestelijk en materieel fundament voor de belangrijke abdij van Nijvel die alom rond de Schelde bezittingen verwierf. Die boerenvilla moet dan tot dat bezit hebben gehoord. In een document uit de dertiende eeuw lezen we dat de abdij dit bezit van de hand deed. Maar de naam van Gertrudis is aan onze streek verbonden gebleven: patrones van verschillende kerken en kapellen. Van haar leven en voorbeeld vertellen de raampjes van de kleine Gertrudiskapel in 1989 gebouwd aan de Scheldelaan tussen de binnenstad en de Bergse Plaat.

5 De eerste pastoor / de stad in 1212

‘Bergen op Zoom 800 jaar stad’ is gebaseerd op een document met een jaartal. Dat document is een verklaring, ondertekend door de hertog van Brabant en de Heer van Breda, die bepalen dat er in hun gebied een aantal ‘vrije steden’ moeten zijn waarop bepaalde vrijheden en regelingen van toepassing zijn. Een van de namen die dan genoemd worden is Bergen. Dat betekent dat achthonderd jaar geleden hier aan de westkant van Brabant, op de wal (zoom) die het hogere land van de Schelde en het drassige laagland van Zeeland scheidt, een groep mensen bij elkaar is komen wonen, die samen een nederzetting van enige importantie vormden. Nog niet ommuurd, maar al wel een gemeenschap. Die gemeenschap heeft dan al een kerk en een pastoor. Want in een document van zeven jaar later komen we die pastoor tegen: Arnulf van Bergen. Dat is alles wat we over het begin van de stad uit de papieren weten. Men gaat er van uit dat bij de stadsbrand van 1389 allerlei andere oude papieren verloren zijn geraakt.

6 Middeleeuws religieus leven

6.1 Het St. Maartens-gasthuis.

Uit de eerste eeuw van Bergen op Zoom weten we dus niet zoveel. Dat er een pastoor was betekent dat de mensen naar de kerk gingen. Maar we weten ook dat er zorg was voor de naaste. Want in Bergen is een gasthuis gebouwd, een opvangplek voor armen, zieken en zwervers. Het is toegewijd aan Sint-Maarten, de soldaat die zijn mantel deelde met een bedelaar. En het wordt vermeld in het testament van Godfried IV, Heer van Breda. Met het geld dat hij aan het gasthuis nalaat zal het provisorische gebouw wel opgeknapt zijn, want pas wat later moet het definitieve huis gebouwd zijn; een van de eerste stenen gebouwen van de stad: een lange zaal met aan het einde een kleinere rechthoekige altaarruimte. Ziekenzorg is in de middeleeuwen: zorg voor lichaam en ziel. Velen zijn daar, in het gasthuis, gestorven. In en rond de kapel zijn vele graven gevonden. Schokkend was, nu twintig jaar geleden, de vondst van een twintigtal vierkante grafkuilen waarin telkens 20 tot 25 skeletten lagen, nauw opeen. Massagraven die wijzen op een pestepidemie rond 1350. Zeker een derde van de toenmalige stadsbewoning moet toen gestorven zijn.

6.2 Gertrudiskerk

Twintig jaar later (1370) is de kerktoren gebouwd die nog steeds beeldmerk is van onze stad en die in de achttiende eeuw een nieuwe bekroning kreeg die hem voor alle generaties zijn naam bezorgde: Peperbus. Pas meer dan vijftig jaar later zijn de plannen gemaakt om de oude kerk waar we verder niets over weten te vervangen door een nieuw en groots gebouw. In 1428 werd een kapittel opgericht dat de zorg voor de eredienst en het gebouw tot zijn taak rekende. In 1442 heeft architect Evert Spoorwater tekeningen voor de bouw van een nieuwe kerk ingeleverd: een groot, hoog gebouw in Brabantse Gotiek. In 1477 was de bouw voltooid, maar korte tijd later werden alweer nieuwe plannen gemaakt. Bergen op Zoom ging het die jaren voor de wind en de ambities rezen tot de hemel. In de zestiende eeuw is jaren aan uitbreiding van de kerk met een nieuw hoog koor gewerkt: ‘het nieuwe

werck', maar het werk strandde en alles wat er al stond is uiteindelijk gesloopt. De huidige Grote of Gertrudiskerk heeft zijn definitieve vorm gekregen na de laatste restauratie, volgend op de brand van 1972.

6.3 Klooster en kapellen

Het verhaal over de bouw van de kerk is niet het hele verhaal over het kerkelijk leven in onze stad. De stad kent in de vijftiende en zestiende eeuw verschillende kloosters met religieuzen die actief zijn in ziekenzorg en hulpverlening. Religieuzen die aan hun kleding te herkennen zijn.

- de broeders met bruine pij: de Minderbroeders uit de Minderbroederstraat.
- de broeders met zwarte pij: de Cellenbroeders uit de Korenbeursstraat.
- de zusters in hetzelfde zwart: de Cellenzusters uit de Huybergsestraat.
- de zusters in grijs gewaad: de 'Grauwe zusters' van het Margrietenklooster aan de Geweldigerstraat.
- de zusters in het wit: Augustinessen van het Elisabeth gasthuis aan de Wouwseweg, buiten de stad.
- de Begijnen, sober geklede alleenstaande vrouwen die voor een schoolje zorgden op het Begijnhof, gelegen tegen de stadsmuur aan de noordkant van de stad. (huidige Begijnhofstraat loopt van Noordsingel naar Bolwerk Zuid)

Naast alle kapellen die bij deze kloosters hoorden waren er nog vijf andere kapellen:

- de Petrus- en Pauluskapel aan de Hoogstraat,
- de Jacobskapel aan de Vismarkt,
- de St.Janskapel aan de Lievevrouwestraat
- de Lievevrouwekapel aan de Lievevrouwestraat
- de kapel van Onze Lieve Vrouw op 't Stexken (de schipperskapel) aan de Haven, buiten de stad.

6.4 Overig kerkelijk leven

In de grote kerk hebben de gilden hun eigen kapel en is er een plaats van bijzondere devotie: de Mariakapel met de afbeelding van "Maria in de Zon". Er is een apart Lievevrouwegilde wat zorg draagt voor de kapel en de diensten in de kapel. Componist en cantor Jacob Obrecht heeft er enkele jaren gewerkt.

Eens per jaar wordt de hele stad door het geloof gekleurd: op de dag van de jaarlijkse kruisomwegang. Vanaf 1360 vindt die plechtige processie met het kruisbeeld met Koning Christus al plaats. Dat kruisbeeld was op zekere dag aangespoeld, zwart door ouderdom en door de inwerking van het Scheldewater. Geleidelijk is die tocht uitgegroeid, en trok volk van heide en ver: een tocht waarin de Bijbelse verhalen werden verbeeld, met daarna de gilden, de religieuzen en de geestelijkheid, met het H. Kruis, het Mariabeeld en het H. Sacrament. De ommegang was op een zondag na Pasen, gekoppeld aan de jaarmarkt.

7 Reformatie

7.1 Reformatie de opmaat.

De situatie in de eerste helft van het tweede millennium:

- Kerk van Rome: religie, in combinatie met macht en rijkdom.
- Kerk kan slecht met nieuwe ontwikkelingen uit de voeten / ontdekkingen e.d.
- Renaissance / nieuwe kijk op bijbel, bronteksten e.d.
- Vrije gedachtevorming / Erasmus
- Ontwikkeling boekdrukkunst

Reacties: enerzijds: binnenkerkelijke vernieuwingsbewegingen. Kloosters, leven in dienst van de mensheid. Zoals Franciscanen, Clarissen en Dominicanen.

Anderzijds: "voor-afschiedingen". Bijv. Waldenzen, Katharen, Moderne devotie / Wycliff / Hussieten / uiteindelijk de reformatie. (1517).

7.2 Situatie halverwege de zestiende eeuw: Vanuit Antwerpen, de grote tot metropool uitgegroeide zusterstad aan de Schelde, is het gedachtegoed van Luther al snel ook in Bergen op Zoom verbreid. Wanneer de spanningen groeien ten aanzien van de in het verre Spanje zetelende vorst is men in Bergen op Zoom geneigd om van het begin af mee te doen aan de Opstand. En met de opstand tegen het landsbestuur groeit ook de openstand tegen de oude kerkleiding en –leer en gaan velen zich aansluiten bij de Calvinistische leer en kerkpraktijk. De calvinisten gaan de Maartenskapel gebruiken voor hun diensten. Na allerlei schermutselingen worden de bordjes definitief verhangen: Bergen op Zoom hoort bij de ‘Staatse Zijde’ en weet alle aanvallen van de troepen die het land weer in het (Spaanse en katholieke) gareel proberen te krijgen af te weren. En binnen de stad komt het tot een scheiding: de geestelijken en religieuzen wordt de deur gewezen en verlaten de stad. Na jaren leegstand wordt de Grote Kerk voor de protestantse eredienst ingericht en vanaf 1588 is de kerk het bedehuis van de ‘Gereformeerde Kerk’

7.3 Maarten Luther in 5 stellingen.

“vijf sola's”: vijf Latijnse stellingen die tijdens de Reformatie geformuleerd zijn om het Protestants - Gereformeerde geloof samen te vatten. De stellingen zijn zo geformuleerd dat de nadruk gelegd wordt op het verschil met de leer van de katholieke kerk.

1. Sola gratia (*Alleen door genade*)
2. Sola fide (*Alleen door geloof*)
3. Sola scriptura (*alleen door de Bijbel*)
4. Solus Christus (*Alleen Christus*; soms Solo Christo, *Alleen door Christus*)
5. Soli Deo Gloria (*Alle eer is alleen aan God*)

Protestanten – dit woord ontstaat tijdens de rijksdag te Worms. (1521)

protestatie waarmee de minderheid van de vorsten *nadrukkelijk verklaarden* voorstander te zijn van de Lutherse leer.

Later in die eeuw: Calvinisme (Frankrijk, Zwitserland, en vooral Nederland).

Luther was geen kerkleider en organisator, Calvijn veel meer.

7.4 Johannes Calvijn erkende 4 kerkelijke ambten: predikant (prediking, zielzorg en tucht), leraar (alle onderwijs/dit ambt zou buiten Geneve weinig navolging vinden), ouderling (tucht / woordbediening) en diaken (armenzorg). Ouderlingen en predikanten vormen het consistorie. Deze structuur is kenmerkend voor de Calvinistische kerken. (niet voor Lutherse). Een heel democratische structuur want ouderlingen en diakenen zijn ambtstvrijwilligers en gekozen door en vanuit de gemeente. De “oudsten” vormen dus het bestuur, dit is presbyteraal. De kerk is vanuit de gemeente georganiseerd. Dit heet congregationalistisch. Dit is vrij van centraal gezag (synodaal).

7.5 Reformatie en overgangssituatie in Bergen op Zoom. De bisdommen in zuidelijk Nederland waren te uitgestrekt. Men kon niet snel reizen. De controle op de werkzaamheden van de katholieke werkers was daardoor minimaal. De opleiding van priesters bestond vaak uit de ervaringen van een hulp-priesterschap; van echte studie was weinig sprake. In de middeleeuwen is West-Brabant, na de kerstening vanuit o.a. Engeland, katholiek. Het gebied maakt deel uit van het bisdom Luik.

7.5.1 In 1520 veroordeelt de universiteit van Leuven (toen de enige in de Nederlanden) de leerstellingen van Maarten Luther, die door de uitvinding van de boekdrukkunst heel snel ook elders bekend worden.

7.5.2 Vanaf 1521 wordt in de Gertrudiskerk van Bergen op Zoom fel gepreekt tegen de leer van Luther. Jan III en ook het stadsbestuur voelden weinig voor godsdienstvervolgning, maar ze moesten toch de strenge bepalingen tegen de kettters uitvoeren. Dit leidde in 1529 bijvoorbeeld tot de onthoofding van vier mannen en het levend begraven van twee vrouwen omwille van het geloof.

7.5.3 1566. Beeldenstorm, op 10 augustus in Steenvoorde (in het zuiden van Vlaanderen).

(Zie hierover syllabus van dhr. Backx) In 1567 komen er 200 soldaten in de stad, waarna de markiezin de vrije godsdienstoefeningen weer verbiedt. Een aantal gereformeerde gezinnen verhuist / moeten vluchten.

7.5.4 Jan IV van Glymes wordt verdacht van ontrouw aan Filips II. In 1570 wordt dit bewezen geacht: al zijn goederen vervallen aan de landsheer en Stad en Land van Bergen op Zoom worden rechtstreeks onder rijksgezag gezet. Omdat Bergen op Zoom een grote strategische waarde ten opzichte van Zeeland heeft, komt er een groter garnizoen in de stad. De landsregering kan die soldaten echter niet van soldij voorzien, zodat de stad voor de betaling ervan opdraait.

7.6. Van Spaans naar Staats. In november 1576 plunderen en moorden berooide Spaanse troepen in Antwerpen de stadsbevolking. De “Spaanse Furie” betekent een miljoenenschade en duizenden gedode Antwerpenaren. Deze stad komt nu in handen van de Staten-Generaal en van daaruit wordt Bergen op Zoom aangevallen: aan de in de stad gelegerde militairen wordt o. a. achterstallig soldij beloofd en zodoende valt de stad zonder geweld in Staatse handen. Het verlangen naar een eigen protestantse kerk is groot en een verzoek daartoe wordt ingediend bij aartshertog Matthias. Hij willigt het verzoek in op grond van een landelijke afspraak, de zogenaamde religievrede, en de burgerlijke overheid in Bergen op Zoom moet in 1578 aan de gereformeerden een gebouw geven voor hun wekelijkse erediensten. Het is de Sint-Maartenskapel op de hoek van de Blauwehandstraat en de Wouwsestraat.

Artikel XIII. Unie van Utrecht (1579) vlgns Pacificatie van Gent (1576).

Ende soeveel tpoint van der religie aengaet, sullen hem die van Hollant ende Zelant draegen naer haerlyuden goetduncken ende dandre provincien van dese Unie sullen hem moegen reguleren naer inhoudt van de religionsvrede, by den eerstshertoge Mathias, gouverneur ende cappiteyn generael van dese landen, met die van sinen Rayde by advis van de Generael Staten alrede geconcipteert, ofte daerinne generalick oft particulierlick alsulcke ordre stellen als si tot rust ende welvaert van de provincien, steden ende particulier leden van dyen ende conservatie van een ygelick, gheestelick ende weerlick, sijn goet ende gerechticheyt doennelick vynden sullen, sonder dat hem hierinne by enyge andere provincien enich hynder ofte belet gedaen sal moegen worden, mits dat een yder particulier in sijn religie vrij sal moegen blijven ende dat men nyemant ter cause van de religie sal moegen achterhaelen ofte ondersoucken, volgende die voorsz. pacificatie tot Ghendt gemaect.

7.7 Van katholiek naar protestants. In 1579 heeft de nieuwe landvoogd, de hertog van Parma, veel succes in het heroveren van opstandige steden. Oranje en de Staten-Generaal vinden de ligging van Bergen op Zoom van groot strategisch belang, omdat behoud van de stad bescherming voor Zeeland en Holland betekent. Er komt dat jaar een Zeeuws garnizoen in de stad, waardoor de verhoudingen op bestuurlijk en godsdienstig gebied omslaan. De opstand tegen de Spaanse overheersing en de verbreiding van de nieuwe leer worden bijna één en dezelfde strijd. Als de stad gedwongen wordt om ook nog een compagnie Franse troepen op te nemen, vertrekt de markies uit protest naar zijn kasteel in Wouw. De soldaten moeten worden betaald door het stadsbestuur. De combinatie van gebrek aan geld en de godsdienstige vijandelijkheden hebben antikatholieke acties tot gevolg, zoals de plundering door soldaten en burgers van de Gertrudiskerk, het begijnhof en de kapellen en kloosters. Door de burgerlijke overheid worden daarna bijna alle mannelijke geestelijken de stad uitgestuurd. De gereformeerde kerkenraad wordt uitgenodigd om mee te praten over kerkelijke en openbare zaken betreffende de stad. De uitoefening van het katholieke geloof wordt onmogelijk gemaakt, ondanks pogingen van de Staten van Brabant om een godsdienstvrede in de stad te bewerkstelligen.

8 Na 1580

8.1 De eerste Berge predikanten. In 1580 komt de eerste vaste dominee in Bergen op Zoom: mr. Franciscus Pauli. De Gertrudiskerk wordt in de jaren daarna hersteld en aan de gereformeerde gemeente in gebruik gegeven. De andere kerkelijke gebouwen krijgen een andere bestemming of worden afgebroken in verband met de vestingwerken. Na een mislukte poging van markies Van

Wittem eind 1581 om de stad met behulp van Spaanse troepen weer in handen te krijgen, verdwijnen de laatste mannelijke geestelijken van katholieke huize uit de stad. Parma neemt in 1585 Antwerpen in. In dit jaar wordt ds. Jacobus Baselis senior beroepen, maar vooral zijn zoon ds. Jacobus Baselis junior, aangesteld in 1586, verwerft een belangrijke rol in stad, classis en synode.

8.2 Baselis junior heeft aan de onlangs gestichte universiteit van Leiden gestudeerd. Hij is vanaf 1582 predikant in Brugge, maar moet die stad verlaten als de hertog van Parma de vesting in 1584 inneemt. Brussel moet hij, een jaar later, ontvluchten als de hertog ook daar succesvol is. In de loop van het volgende jaar krijgt hij een aanstelling in Bergen op Zoom. Hij blijft achttien jaar en toont een grote betrokkenheid en daadkracht, niet alleen op kerkelijk gebied. Ook wordt hij rector van de stadsscholen en leerkracht aan de stedelijke Latijnse school, heeft hij de leiding van de armenzorg en inspireert hij tot de oprichting van het stadsweeshuis. Ook heeft hij zich als eerste bezig gehouden met het verzorgen van studiebeurzen voor jonge theologiestudenten. Baselis junior verwerft met zijn inzet landelijke bekendheid: hij gaat om met Prins Maurits, is bevriend met de beroemde Amsterdamse predikanten Arminius en Uijttenbogaert en krijgt verschillende malen eervolle verzoeken predikant te worden in de hoofdstad. Aangezien de Bergse kerkenraad en het plaatselijke gemeentebestuur meer dan tevreden zijn over hun predikant, laten zij hem niet gaan. Baselis junior krijgt het voor elkaar dat Marcus Zuerius, ondermeester aan de Latijnse school, een jaar lang bij hem in de leer mag komen, op kosten van het gemeentebestuur. Zuerius preekt regelmatig vanaf 1590 en is vanaf 1592 de tweede predikant naast Jacobus Baselis junior.

8.3 De “Nederduyts gereformeerde kerk heeft zich in een kwart eeuw sterk genesteld in de Bergse gemeenschap. Hoewel de gereformeerde gemeente de anders-gelovige medeburgers als volwaardig beschouwt, geldt dat heel lang niet voor de uitoefening van andere godsdiensten. Wie als katholiek toch de eigen beleving van zijn religie wilde hebben, moet tenslotte, na de Vrede tussen de (Noordelijke) Nederlanden en Spanje in 1648, zijn heil zoeken in de Zuidelijke Nederlanden. Aanvankelijk kerken de Rooms Katholieken van Bergen op Zoom in omringende dorpen.

8.4 Schuilkerk. In 1651 mag de RK-kerk zich weer in de stad vestigen, zij het als schuilkerk in een als kerk onherkenbaar gebouw. Deze stond op de Korenmarkt. Vanaf de Blauwehandstraat is er nog steeds naar de Markt een klein verbindingsstraatje met de naam “Kleine Kerkstraat”. Pas vanaf de vrede van Münster (1650) komt alles in rustiger vaarwater. In 1651 mag pater Nicolaas Seroux met instemming van de markiezin en de bisschop van Antwerpen in de stad ten behoeve van de katholieken komen werken. Ondanks verzet en tegenwerking komt langzaam weer een parochieorganisatie tot stand en vonden er kerkdiensten plaats in de stad en in een schuur, op een uur gaans afstand van de Wouwse poort. Daarnaast was er gedurende de gehele periode een priester (aalmoezenier) op het Markiezenhof, die daar de mis mocht doen voor de katholieke markiezin Elisabeth en haar gezin. Stilzwijgend werd toegestaan dat de aalmoezenier ook mensen in de stad bezocht en dat er ‘gasten’ op het Markiezenhof kwamen. De onderlinge verhoudingen kwamen extra onder druk te staan toen de Markiezin in politieke problemen kwam (1659) wat leidde tot een schorsing en een officieel onderzoek. De Staten van Holland deden uitspraak: de Markiezin werd in al haar functies en rechten hersteld. In de tijd daarna wonnen de katholieken geleidelijk terrein. In 1675 werd de brouwerij De Raem aan de Korenmarktstraat voor de eredienst geschikt gemaakt. Het Cleijn Engels Huis aan de Korenmarkt werd aangekocht en werd pastorie met groepsruimten. Daarna werden meerdere kleine panden in de straat aangekocht en werden bouwplannen gemaakt. In 1704 werd in de tuin, tegen de achterwand van de huisjes op de hoek van de Vuilbeek en de Korenmarkt een kerk gebouwd, in basilicavorm. Later werd door de bouw van ‘gaanderijen’ boven de zijbeuken de plaatsruimte nog aanzienlijk uitgebreid. Nog later werd de kerk, door aankoop van huisjes, verder uitgebreid.

8.5 1659-1828: Waalse gemeente. Door migraties in Europa kon de samenstelling van de bevolking van steden of dorpen soms erg veranderen. Hierdoor kon het gebeuren dat er ook behoefte was aan anderstalige kerkdiensten. Een lokale protestantse gemeente kon die diensten zelf verzorgen, maar de kerkenraad kon ook een speciale gemeente oprichten voor deze bevolkingsgroep. In Bergen op Zoom heeft vanaf 1659 een Waalse (= Franstalige) gemeente bestaan, tot en met 1828. Zij had een

eigen kerkgelegenheid in de Margrietenkapel. Deze kapel heeft tot het begin van de jaren vijftig van de 20-ste eeuw gestaan op de hoek van de Minderbroederstraat en de Geweldigstraat. Ook de latere Lutherse gemeente had hier haar onderkomen.

8.6 1698-2009. Evangelisch-Lutherse gemeente te Bergen op Zoom.

Bergen op Zoom was vele eeuwen garnizoensstad en dat bracht altijd veel mutaties in het bevolkingsregister met zich mee. En door haar ligging dicht bij Antwerpen was Bergen op Zoom, zowel over water als over land, de doorgangstad richting het zuiden. In de 17-de eeuw ontstond een gemeenschap Duitssprekenden van Lutherse overtuiging die behoefte hadden aan eigen kerkdiensten. In 1698 kon een eigen gemeente worden gevormd met een predikant, natuurlijk ook met medewerking van de kerkenraad der protestanten. Ook deze gemeente werd ondergebracht in de Margrietenkapel, eenvoudigweg door hier een muur in te metselen. De Evangelisch-Lutherse Gemeente heeft tot 1939 in deze kapel gekerkt en is dat jaar naar de Faurestraat getrokken waar men een nieuwe kerk had gebouwd. Hier is de Lutherse Gemeente samen blijven komen tot 2009. De kerkzaal was een klein juweeltje. In deze kerk stond een orgel van de Bergse orgelmaker en schrijnwerker Rogier. Dit instrument is thans beschermd met de status van rijksmonument en overgeplaatst naar de Gertrudiskerk.

9 Kanteling na 1747

9.1 1747 bombardement Gertrudiskerk. 1747 staat bekend als rampjaar. De republiek deed mee aan een Europese oorlog (de Oostenrijkse Successieoorlog 1741-1748) en de Oostenrijkse Nederlanden werden het toneel van de strijd. De Franse troepen belegerden de stad Bergen op Zoom en wisten op 16 september 1747 naar binnen te komen. De stad werd geplunderd; de kerk was in de weken van het beleg al ernstig beschadigd. Veel bewoners trokken weg. De hele republiek was ontzet om het lot van de stad. Vanuit alle kanten kwam er financiële hulp. De Gertrudiskerk kon na een grote financiële actie in alle gewesten weer worden opgebouwd. Het gebouw stort grotendeels in en wordt, met giften uit protestants Nederland herbouwd en in 1752 opnieuw in gebruik genomen. Een deel van de bevolking vluchtte de stad uit. Later vestigden zich mensen uit de omliggende dorpen in de leeggekomen huizen. Dit betekende tevens een religieuze verschuiving en het einde van de protestantse meerderheid.

9.2 1798 Bataafse republiek: scheiding kerk en staat. In 1798 vindt er in Nederland door politieke druk (Napoleon en de Bataafse republiek) een grondwetwijziging plaats waardoor er een scheiding komt tussen kerk en staat. De Nederduyts Gereformeerde kerk is niet meer de enige godsdienst die op de steun van de overheid mag rekenen. De Verlichting en de Franse revolutie eind 18e eeuw brengen godsdienstvrijheid. In 1789 vond de Franse revolutie plaats. In 1795 vindt in de Republiek van de Verenigde Nederlanden de ‘fluwelen revolutie’ plaats. De Republiek gaat verder als de Bataafse Republiek. Noord- Brabant is niet langer een ‘generaliteitsland’ en krijgt afgevaardigden in de Staten-Generaal. Daarin wordt al snel een wet aangenomen over vrijheid van godsdienst en gelijkberechtiging van de kerkgenootschappen. Aan de groep met de meeste aanhangers mag de grootste kerk worden toegewezen. De katholieken in Bergen op Zoom eisen ‘hun’ oude kerk weer op, maar de kerkenraad weigert: de Gertrudiskerk is hún kerk; de oude kerk is in 1747 verwoest en is daarna met ‘protestants geld’ weer opgebouwd. Na jaren juridische strijd winnen de protestanten. De Bataafse Republiek wordt na elf jaar het Koninkrijk Holland; dan is alles vier jaar bij Frankrijk ingelijfd en dan (1814) hangt aan de Peperbus weer een rood-wit-blauwe vlag en begint een rustiger periode: we zijn deel van het Koninkrijk der Nederlanden

9.3 1815 / Weense conventie / Nederland wordt koninkrijk / gelijkberechtiging van de religies.

In 1816 komt er een complete nieuwe (protestantse) kerkorde en vanaf dat moment wordt de kerk niet langer Nederduyts Gereformeerd genoemd maar Nederlands Hervormd. De koning wordt hoofd van de kerk, naar Engels model. Deze wijziging van de kerkorde werd de gelovigen opgelegd door de overheid en hiertegen waren natuurlijk bezwaren. Dit leidde tot onrust en uiteindelijk tot ruzie.

9.4 1798 – 1820: strijd om de Gertrudiskerk. Zoals in veel Brabantse steden verzoekt de RK parochie in de schuilkerk om te mogen ruilen van gebouw. De grootste religie in het grootste vóór-reformatorische gebouw. De kerkenraad in Bergen op Zoom heeft met succes tot bij de koning aangevochten dat de Gertrudiskerk vóór-reformatorisch zou zijn. Immer pas in 1752 (her/ge)bouwd.

9.5 Nieuwe gebedshuizen. In Bergen op Zoom verlaten de Rooms Katholieken hun schuilkerk aan de Korenmarkt en de joden hun 'sjoel' op de zolder van het waaggebouw aan het Zuivelplein. Beide geloofsgemeenschappen bouwen omstreeks 1830 nieuwe gebedsruimten: de RK Kerk van de Heilige Maagd Maria-Tenhemelopneming aan de Markt (door Mgr. van Hooydonk, apostolisch vicaris van Breda, ingewijd) en de nieuwe synagoge aan de Koevoetstraat. Kort na de inwijding van de Maagdkerk werden de stoffelijke resten van de Bergse markiezen en hun familie vanuit het Markiezenhof naar de nieuwe katholieke kerk overgebracht.

9.6 Na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1858 komt de emancipatie van de Rooms Katholieken in een stroomversnelling. Een nieuwe bloeiperiode van kerkelijk leven breekt aan, als gevolg waarvan ook in Bergen op Zoom veel kloosters worden gebouwd. De meeste kloosterlingen geven gratis onderwijs aan de katholieke jeugd. Ook komen er vanaf 1900 meer kerkgebouwen.

10 Landelijke protestantse ontwikkelingen in de 19^e eeuw

10.1 De Afscheiding van 1834 is de aanduiding van een kerkelijke beweging in het Nederland van de 19e eeuw, die uiteindelijk heeft geleid tot zelfstandige gereformeerde kerken naast de Nederlands Hervormde kerk. Aan het begin van de 19e eeuw kwam er in de Hervormde kerk steeds meer invloed van stromingen die een vrije interpretatie van de Bijbel voorstonden. Deze ontwikkeling leverde protest op door het hele land dat tot uitbarsting kwam in 1834. De beweging ontstond in het Groningse Ulrum, onder leiding van dominee Hendrik de Cock. De hervormde kerk had ds. De Cock geschorst omdat hij kritiek had op de kerk en de - zijns inziens - verwatering van de Bijbelse leer. De gemeente van ds. De Cock was het niet met deze schorsing eens. Omdat de vele protesten geen effect hadden, scheidde men zich af van de Nederlandse Hervormde Kerk.

Volgens eigen zeggen "tot wederkeer naar de Gereformeerde kerk" Na 1845 emigreerden veel afgescheidenen naar de Verenigde Staten (Dutch reform churches)

10.2 De Doleantie van 1886. Dit is de benaming voor een kerkscheuring die in 1886 plaatsvond onder leiding van dominee Abraham Kuypers. Een aantal kerkraden (over het gehele land sloten ruim 300.000 personen zich bij de Doleantie aan) brak met het bestuur van de Nederlandse Hervormde Kerk. Ze noemden zich de Nederduits Gereformeerde Kerk (Dolerende), hiermee aangevend dat zij zich zagen als de voortzetting van de kerk die door koning Willem I de naam Nederlandse Hervormde Kerk had gekregen, maar hanteerden als bijvoegsel de term 'dolerend' (Latijn voor 'klagend'), omdat naar hun mening de kerkelijke organisatie een nieuwe reformatie van de kerk in de weg stond, en omdat hen het recht werd ontzegd op de kerkelijke goederen. Uit protest werd de Nieuwe Kerk van Amsterdam bezet.

De dolerenden vormden in 1892 de zogenaamde *Vereniging* met nagenoeg de gehele Gereformeerde wereld die ontstaan was na de Afscheiding van 1834. Zij noemden zich voortaan de Gereformeerde Kerken in Nederland. Er wordt wel gezegd dat de Doleantie een vervolg was op het Réveil uit de jaren dertig van de 19e eeuw.

11 Bergse protestantse ontwikkelingen in de 19e eeuw

11.1 Ontstaan gereformeerde kerk. In 1857 ontstaat ook in Bergen op Zoom een christelijke afgescheiden gemeente. Het is een groep bestaande uit "kleine luyden" die samenkomen in de potmakerskamer in de Dubbelstraat. Deze beweging was niet altijd alleen gebaseerd op theologische overwegingen, maar veel vaker ook op economische en sociale. Men kan een klassenstrijd herkennen.

In 1889 ontstond een “dolerende Nederduits Gereformeerde Gemeente” vanuit de evangelisatie- en schoolbeweging “Nehemia”. Deze vereniging bestond al langer, organiseerde christelijk onderwijs en kwam samen in een schoolgebouw in de Moeregrebstraat. De twee gemeenten gaven gehoor aan de landelijke oproep om samen te gaan. Zo ontstond de Gereformeerde Kerk in Bergen op Zoom in 1892. In dit jaar werd ook het landelijk verband van Gereformeerde Kerken in Nederland opgericht. Het werd naast een kerkelijke organisatie vooral ook een emancipatiebeweging die in haar ontwikkeling veel parallellen kent met de in die tijd op gang gekomen emancipatie van de katholieke gemeenschappen.

11.2 Het protestants onderwijs

De protestantse bevolking was aangewezen op neutraal, (Nuts) ofwel openbaar onderwijs. Twee van de Nederlands Hervormde Kerk afgescheiden groeperingen, “Evangelisatie Vereniging Nehemia” en de “Christelijk Afgescheiden Gemeente”, slaan de handen ineen en stichten per 1 februari 1878 “Nehemia, School met de Bijbel” in het pand achter Moeregrebstraat 72. Het gebouw was in 1876 gekocht door “Nehemia” voor het houden van (Hervormde) kerkdiensten en wordt door de week gebruikt als school. In 1892 bezoeken 110 leerlingen de school, waardoor het gebouw te klein wordt. Een nieuwe ruimte wordt gevonden in het pand Rijkebuurtstraat 17. Aan het Bolwerk-Zuid wordt op 8 augustus 1911 een nieuwe school in gebruik genomen. Dan zijn er 133 leerlingen. Er wordt in 1925 een ULO-afdeling gesticht. In 1928 volgen 187 kinderen lager onderwijs aan de “School met den Bijbel” en 43 leerlingen op de ULO.

11.3 Vrederust

Op 9 oktober 1908 wordt de eerste paal geslagen voor de bouw van de stichting Vrederust; een protestantse stichting voor de zorg van psychiatrische patiënten. In 1923 werd centraal op het terrein een nieuw kerkgebouw gerealiseerd van architect Rothuizen. Met de bouw van het hoofdgebouw, ontworpen door architect B.T. Boeyinga, in 1931 is de eerste bouwfase afgerond. Voor de ontwikkeling van met name de gereformeerde kerk is de vestiging van Vrederust van groot belang geweest omdat veel (vooral Zeeuws) personeel tot deze richting behoorde en voor groei van de gemeente zorgde.

11.4 Williamstraat.

Rond 1925 werd door een groep uit de Hervormde Gemeente een evangelisatie-lokaal gebouwd, thans het kerkelijk centrum Williamstraat. In de Gertrudiskerk op de Markt is dan een meer vrijzinnige stroming “aan het woord”

12 De negentiende-eeuwse ontwikkelingen in Rooms Katholieke kring

12.1 Religieuzen ‘kleuren’ opnieuw de stad

In het midden van de negentiende eeuw vestigen zich in de stad twee groepen van vrouwelijke religieuzen. In het door enkele regenten opgerichte Gasthuis (ABG: Algemeen Burgerlijk Gasthuis) solliciteert ene Rosa de Bie naar de functie van ‘binnenmoeder’. Ze is een religieuze van de nieuwe congregatie van de Franciscanessen van de Haagdijk in Breda. Eenmaal aangenomen komt ze met twee ‘dienstmeisjes’ naar Bergen op Zoom (1838) en neemt de leiding van het nieuwe stedelijke gasthuis op zich. Hun groepje groeit en komt al snel op eigen benen te staan. Zuster Rosa de Bie is daarmee de stichter van de congregatie van zusters Franciscanessen (Penitenten Recollectinen) van St.-Catharina in Bergen op Zoom. In Dongen, Etten, Roosendaal en Oudenbosch waren tussen 1800 en 1830 zustercommunities gekomen van zusters Franciscanessen, die in de Franse tijd uit Leuven waren verjaagd. Zij stichtten nieuwe scholen en droegen zorg voor katholiek onderwijs. De pastoor van Bergen op Zoom, Cornelis van Aken, vroeg om zusters voor een school in Bergen op Zoom. De groep Etten stuurde in 1836 een groepje zusters die gingen wonen in de Hoogstraat. Na enige tijd werd door hen een groot klooster en scholencomplex gebouwd: het Antoniusklooster (thans gesloopt). Dit Antoniusklooster stond aan wat nu Burgemeester van Hasseltstraat en Kloosterstraat heten.

12.2. Nog meer religieuzen

In 1853 werd (na jaren overleg) in Nederland officieel de kerkelijke hiërarchie hersteld en werd voor Zuidwest Nederland het bisdom Breda opgericht. In Bergen op Zoom hebben zich toen, aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw weer nieuwe groepen religieuzen gevestigd. De broeders van Huijbergen, met school en klooster in de Hoogstraat.

De zusters van Oudenbosch, met klooster en school aan de Noordsingel en in Borgvliet.

De zusters van Moerdijk, met klooster en school in 't Fort.

De paters SCJ met hun opleidingshuis ('Juvenaat') aan de Antwerpsestraatweg.

De zusters van de Carmel aan de Halsterseweg.

De vestiging van de paters SCJ en de zusters van de Carmel zijn beide direct gevolg van de anti-klerikale wetgeving in Frankrijk door het kabinet Combes (1902-1905). Religieuzen werd het verboden onderwijs te geven en werden op vele manieren gehinderd. Vele religieuzen verlieten Frankrijk en vestigden zich in het zuiden van Nederland.

De paters SCJ kozen Bergen op Zoom uit voor hun interne opleiding. De zusters van de Carmel werden door de mensen in Bergen 'de Franse zusters' genoemd. Hun contemplatief leven was streng. Alleen enkele 'buitenzusters' hadden contact met de buurt. Het klooster heeft bestaan van 1903 tot 1970. Toen verhuisden de zusters naar Huijbergen.

12.3. parochie in Nieuw Borgvliet

In 1864 werd het zuidelijk deel van de stadparochie Bergen op Zoom tot een zelfstandige parochie verheven. Dit gebeurde ten behoeve van de inwoners van de zogeheten Buitenpoortertij en de nieuwe woonkern Nieuw-Borgvliet of Nieuwdorp. Het oude Borgvliet, uit de Middeleeuwen bekend, was toen al verdwenen; het lag ten noordwesten van het nieuwe dorp, op enkele kilometers afstand. Eerst werd een noodkerk gebouwd; een jaar later een eenvoudige kerk met toren. In 1930 werd de kerk door een grotere vervangen. Bij de bevrijding werd die kerk verwoest en in 1951 door een nieuw gebouw vervangen. In 1999 werd de kerk aan de eredienst onttrokken en voor gemeenschapsdoeleinden nieuw ingericht.

13 Aanvang ontkerkelijking: sloop/sluiting van kerken en kloosters

13.1. kloosters

In de jaren zeventig van de vorige eeuw neemt de ontkerkelijking toe en treden kloosterlingen massaal uit. De kloosters raken ontvolkt en door gebrek aan een nieuwe bestemming zijn de meeste gesloopt.

13.2. parochies.

Na de oorlog groeide de stad verder. Voor de wijk Gageldonk werd de H. Hartparochie gevormd (1952) met de H. Hartkerk (1954). In de wijk Warande kwam aan het begin van de zestiger jaren de parochie van de Goddelijke Voorzienigheid, met een moderne kerk in 1964. Aan de Zeekant kwam nog een initiatief: de Paulusparochie met kleine kerk uit 1959.

Toen had de stad acht katholieke parochiekerken, met pastorie, eigen pastoor en kapelaans, vaak een eigen katholieke school, eigen koren en diaconale groepen.

Maar vanaf halverwege de jaren zestig kwamen de eerste samenvoegingen: de nieuwe Pauluskerk in de wijk Zeekant werd gesloten en de Paulusparochie werd bij de Lourdesparochie gevoegd; een nieuwe Maagd Mariaparochie werd gevormd voor Binnenstad en Noord. Jozefkerk en Martelarenkerk werden gesloopt; Voor Tuinwijk en Meilust werd nog wel een nieuwe kerk gebouwd, de Emmauskerk, maar geen nieuwe parochie opgericht. In de volgende nieuwe wijk van de stad (de Plaat) werd geen kerk meer gebouwd; het nieuwe gebied werd bij de Lourdesparochie ingedeeld.

In 2003 ging het fuseren verder. Aan de oost- en zuidkant van de stad werden de vier parochies samengevoegd tot opnieuw een Paulusparochie: nieuwe parochie met drie kerkgebouwen. De Antonius Abt werd gesloten. Deze nieuwe Paulusparochie sloot een samenwerkingsovereenkomst met de andere parochie in de stad, de Maagd Maria. Er werd een nieuw pastoraal team benoemd, voor beide parochies samen. Vijf jaar later was de tijd rijp om nog één stap verder te gaan: opnieuw één parochie voor de hele stad: de Lievevrouweparochie (2008). In 2013 werden de heilig hart kerk en de

kerk van de Goddelijke voorzienigheid aan de eredienst onttrokken. Deze laatste kerk is inmiddels gesloopt.

13.3. In protestantse kring vindt een 'herverkaveling' plaats van gemeenten en gebouwen.

In **1966** moest de Hervormde Gemeente de Grote kerk verlaten. Deze was te bouwvallig geworden en restauratie was gewoon te kostbaar. De kerk werd overgedragen aan de overheid en na wat omzwervingen werden de kerkdiensten vanaf 1967 gehouden in de Williamstraat.

In **1972** ging tijdens de restauratie van de Gertrudiskerk het gebouw verloren ten gevolge van een grote brand. Ook het complete interieur ging in vlammen op.

In **1987** werd de Gertrudiskerk geheel gerestaureerd weer opgeleverd. Zoals bekend, is na de restauratie de kerk door de overheid in bruikleen gegeven aan de RK-parochie van de Heilige Maagd Maria en hebben we als protestanten mede gebruiksrecht.

Op **29 september 1991** werd door de Hervormde Gemeente en de Gereformeerde Kerk van Bergen op Zoom een intentieverklaring getekend om samen-op-weg te gaan.

Tijdens de kerkdienst op **1 januari 1995** werd aan de Gereformeerde kerk aan het Bolwerk de naam Ontmoetingskerk gegeven. Vanaf die datum wordt er alleen nog maar gezamenlijk gekerkt. Op **20 september 1998** werd tijdens de startdienst de Federatie-akte getekend. Deze datum is blijvend gemarkeerd in één van de luid-klokken die naar aanleiding van deze gelegenheid in de toren van de Ontmoetingskerk zijn opgehangen. **Eerste advent 2005** volgt dan de officiële fusie van Herv. Gem en Ger. Kerk tot Protestantse Gemeente Bergen op Zoom.

14 De oecumenische beweging

In 1937 wordt het initiatief genomen om de kerken met elkaar in gesprek te brengen via een 'oecumenische beweging'. In 1948 wordt dit initiatief omgezet in een officieel orgaan: de Wereldraad van Kerken. Heel veel kerken in de wereld vormen samen deze raad of zijn er als waarnemer aan verbonden. Ook Nederland kent een Raad van Kerken met hierin de meeste kerken van zowel katholieke als protestantse signatuur.

In Bergen op Zoom werd in 1967 een afdeling van de Raad van Kerken opgericht.

Bijlage behorende bij de syllabus School voor Geschiedenis

Cursusjaar 1, 2022-2023

Niets uit deze syllabus mag worden vereenvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de betreffende auteur/samensteller.